

מוזיאון העלייה הראשונה ע"ש משה ושרה אריזון

אסופת רשימות ומאמרים
סיפורה של המושבה זכרון-יעקב
מהעלייה הראשונה ועד העלייה של שנות ה-50

הוצאת מוזיאון העלייה הראשונה
בתמיכת המועצה המקומית זכרון-יעקב

שושנה שבבו חוזרת לזכרון יעקב

פרופ' יפה ברלוביץ

ב הרצאה זו, אני רוצה להחזיר לזכרון-יעקב – בת אבודה שלה. תמיד כשמדברים על ה"נשים" של זכרון יעקב, מזכירים בראש וראשונה את שרה ורבקה לבית אהרונסון, ואחר כך כמובן את הבנות לבית בנטוויץ': ניטה לנגה עם סיפור-האהבה הטרגי שלה, וכמובן אחותה ליליאן פרידלנדר שהקימה כאן את "בית דניאל" – מפעל מוסיקלי חשוב ונכבד של אם, שביקשה להנציח את בנה דניאל שאבד גם הוא בנסיבות טרגיות.

אבל אם מדברים על שושנה שבבו, מעטים מאוד בזכרון – יזהו אותה עם המקום הזה. אז אולי זכרון-יעקב שכחה את שבבו, אבל שבבו לא שכחה את זכרון-יעקב, ובקיץ 1991, כשנה לפני מותה, החלה לכתוב יומן, וכשסיימה אותו, קראה לו "זכרון-יעקב שלי". מי היא המחברת העלומה הזאת, מה הוא סיפור חייה, וכיצד היא מתחברת עם זכרון-יעקב?

ובכן, שבבו נולדה בזכרון-יעקב ב-1910. אביה שלמה שבבו היה מורה לערבית שהוזמן ללמד בבית הספר היסודי במושבה עוד בראשית המאה העשרים. הוא היה יליד צפת בן למשפחה ספרדית מ"היישוב הישן" שם. זו היתה משפחה של רבנים ושי"רים, שהיו יוצאים לחוץ לארץ לגייס כספים לקהילה, ולפי העדות של שבבו, אביה מאס ב"חלוקה" ובחר להיות מורה (היה מורה למקצועות הערבית, העברית והתנ"כ). לפני נישואיו נסע לתקופת מה ללמוד בפריז, חזר לצפת, נשא לו אישה, ושוב נסע, והפעם למצרים, להשתלם בלשון ובספרות הערבית. ממצרים הוא הגיע עם משפחתו לזכרון-יעקב. כאמור, האב היה אדם משכיל, ובעל תפקיד חינוכי במושבה, אלא ששבבו שבה ומציינת כי המשפחה לא לקחה חלק בחיים החברתיים, וביומן שלה היא אפילו מאבחנת בין שלוש העדות שהיוו את המבנה המעמדי ההיררכי במקום: המעמד המוביל והשולט, היו מייסדי המושבה, האיכרים העשירים בעלי המטעים ונותני העבודה (היא קוראת להם "הרומנים"); המעמד הנמוך ביותר היו "התימנים", פועלים שכירים, שהיוו את הפרולטריון העני, אם כי ברובם היו תלמידי חכמים (כפי שהיא מדגישה); ובין אלה לאלה היו "הספרדים" שמצאו את עצמם באמצע. ואכן שבבו, כבת למשפחה ספרדית, ממוקמת את עצמה כמו על קו התפר. מצד אחד, היא כותבת:

"גדלנו כשאר ילדי המושבה, עליזים ושובבים ופראים כרוח המנשבת בין העצים", אבל מצד שני היא מספרת על ילדות שונה ואחרת מהדפוס המוכר של ילדות במושבה. למשל, המרחב הגיאוגרפי של ילדותה־שלה אינו עולה בקנה אחד עם המרחב הגיאוגרפי של זכרון־יעקב הממוסדת. שהרי אין בו היקב, בית אהרונסון, בנייני הבארון, בית הקברות ההיסטורי, ואפילו לא בית הספר בו למדה. כלומר, ה"מסלול" המרכזי של המושבה אינו מזוהה איתה. לעומת זאת, המקום הדומיננטי בזיכרון שלה הוא "בית המשפחה" לרבות החצר הגדולה ועץ האיזדרכת; לאחר מכן הסביבה הסנטימנטלית הקרובה – שכנים אהובים או טיפוסים יוצאי דופן, עליהם היא מתרפקת בגעגועים, כמו הפחח שהיה גם מנקה הביוב וגם מתופף בחתונות, או הרוקח שריפא אותה מפגעי ילדות ומחלות קשות, ובעיניה היה "טוב יותר מעשרה רופאים". אבל זכרון־יעקב שלה היא בעיקר המרחבים שמחוץ למושבה: הכרמים, המטעים, השדות, וכמובן שקיעת השמש ממרומי ההר (חוויה שהיא אינה פוסקת מלחזור ולהתרגש ממנה כל פעם מחדש). כלומר, זכרון־יעקב עבודה הוא עולם החוויות של חוץ־המושבה מאשר פנים־המושבה. מדוע?

ייתכן שמיפוי זה הוא פועל יוצא של מיקום בית המשפחה (לפי התיאור שלה, הבית עמד בקצה המושבה, רחוק ומבודד מכולם); אבל ייתכן שלא המיקום הצדדי הפיזי הוא שיצר סולם עדיפויות זה, אלא דווקא המיקום הצדדי החברתי בקהילה האשכנזית של יהודי רומניה, כפי שצויין לעיל. כך או כך, לי נראה שצדדיות זו רק היטיבה עימה, וכי המבט הזוויתי שלה מהחוץ פנימה, איפשר לה לסקור ולבחון את חיי המושבה, בצורה חופשית ומשוחררת יותר. במילים אחרות, היא יכלה להרשות לעצמה לספר את הדברים איך שהיא מצאה לנכון, ללא כל צנזורה עצמית של "לא נעים" או "מה יגידו", ואי־מחוייבות זו לקונצנזוס אכן הוליקה אותה למקומות של ביטוי עצמאי וייחודי; ביטוי שהציב סימני שאלה לא רק כלפי חברת האיכרים במושבה, אלא כלפי החברה היישובית באשר־היא.

אבל בואו ונמשיך בתולדות חייה של שבבו, כפי שאנחנו קוראים ביומן שלה. ובכן, שבבו סיימה את בית הספר היסודי בזכרון־יעקב, ורצתה מאוד ללמוד הוראה. אחותה נעמי, שהיתה גדולה ממנה, למדה בסמינר לוינסקי בתל אביב, וגם שושנה רצתה ללכת בעקבותיה. האב הסכים, וכשמלאו לה חמש עשרה שנה (1925), התחילה ללמוד בסמינר, אבל לא סיימה אותו. אחרי ארבע שנות לימוד (1929), חלתה בדלקת פרקים קשה, ונאלצה לחזור הביתה. דרך אגב, על החיים בסמינר – מרבה שבבו לספר ביומן. ובין היתר על המחלה שהתפתחה אצלה בשל תזונה לקויה. מסתבר שאביה שילם תשלום כפול לבעלת הבית שבביתה התגוררה, כדי שזו תשכן אותה בחדר נעים ונוח וכן תדאג למזונותיה ולארוחותיה. אבל בעלת־הבית לא עמדה בהתחייבות, ומנעה משושנה תנאי מגורים ראויים, ולא כל שכן אוכל משביע. כך חזרה שבבו הביתה, ומשנת 29 (בה עזבה את הלימודים) ועד שנת 42 (בה התחתנה), חיה כל השנים בזכרון־יעקב. אמנם הירבתה לנסוע לתקופות ממושכות למשפחתה בצפת ולסבתה אסתר; כמו כן נסעה לאחיה דויד, שחי בלונדון, אבל בסך הכל, ביתה הבלעדי במשך שלושה עשרה שנה – היה בזכרון.

ובעיקר אחרי מות אימה. האם הלכה לעולמה באמצע שנות השלושים, וכיוון שכל אחיה ואחיותיה נישאו וחיו מחוץ לבית, בחרה שלא לעזוב את אביה בבדידותו, ונשארה עימו לנהל את משק ביתו. השאלה היא: מה עושה שבבו במשך שנים אלה? אמנם מבחינה כלכלית לא נצטרכה לעבוד מחוץ לבית, כיוון שהאב פירנס את שניהם בכבוד. אבל הלא היתה נערה צעירה ומלאת חיים. במה העסיקה את עצמה? מה היו החוגים החברתיים בהם יצאה ובאה? והעיקר, כיצד גיוונה את שגרת חייה, במושבה חקלאית ועמלה זו, לאחר שטעמה את טעם העיר הגדולה, וחייה התוססים התרבותיים? התשובה, לפי היומן, היא, שבשנים הראשונות בחרה שבבו להפנות את כל כוחה ואונה ללימוד עצמי. ואכן לפי התיאורים שם – האמביציה שלה ללמוד ולמלא את כל החסר שנמנע ממנה בגלל מחלתה – מעוררת פליאה. וכך היא כותבת בנידון: "כשחזרתי הביתה לא רציתי להיכנע לתכתיבי הזמן, וארגנתי את חיי לפי מתכונת שלי... רכשתי ספרי לימוד והייתי קוראת ולומדת מתוך תאוות הלמידה". ובהמשך: "זכרון יעקב לשבחה ייאמר, היתה מכורה לספרות שלנו... ומכיוון שהייתי תולעת ספרים, היה הספרן מודיעני על כל ספר חדש. בינתיים שקדתי על מנדלי מוכר ספרים שהיה נערץ עלי... קראתי את שלום עליכם, מאפו, חורגין, ספרות מתורגמת על ידי הוצאת שטיבל. כמו כן, נחתתי על הספרות הרוסית, בתאווה גדולה: טולסטוי, דוסטויבסקי, לרמנטוב, גוגול, ועוד ועוד. בספרות הצרפתית הייתי מכורה לויקטור הוגו, בלזק, אלפונס דודה, אנדרי מורואה, אין סוף לדבר. הזמן יכלה אך הקריאה לא תכלה מחיי... ליבי לספרות... ואני מתברכת בליבי כי חנני האל בתאוות הלימוד והבנתו. כיצד ייתכנו החיים בלא הספרות?"

דרך אגב, הלימוד העצמי שלה התנהל לא רק בעברית, אלא גם בשפות אחרות. את השפה האנגלית – רכשה מאביה שהיה בעל אזרחות בריטית, וכל כך היה גאה באזרחות זו, שלא הסתפק בתמונה של המלך ג'ורג' שהיתה תלויה אצלם על הקיר, אלא טיפח את השפה האנגלית ודיבר בה גם עם הילדים. צרפתית – למדה שבבו בבית ספר בזכרון יעקב (כמורשת מתקופת הבארון), ואילו את הערבית שמעה בבית. עם זאת, את הספרות הערבית העשירה למדה רק בשנים אלה, בהן חיה עם אביה (שזכור היה מורה בתחום זה). להלן תיאור קצר אודות דרך חייהם, כשספרים וספרות מהווים, בין היתר, את אותו קשר מיוחד הממלא את פעילותם המשותפת.

דרך אגב, החיים בבית האב לא הגבילו את שבבו בחייה החברתיים. היא היתה אישה יפה ומחוזרת, וכפי שהיא מספרת, ציירים וצלמים ציירו וצילמו אותה, בעיקר בסגנון אוריינטליסטי נוסח אבל פן או בוריס שץ. כלומר, היא התבקשת לעטות עליה בגדים מזרחיים, וככזאת שימשה מודל לדמויות של נשים תנ"כיות (נושא שהיה אז אופנתי ביותר). ואכן, כנערה נאה ומשכילה, מלאת בטחון עצמי, ועם זאת עליזה ופורחת, היא מתארת בשובבות גם את שנות רווקותה בבית אביה, וכאמור את קריאתם בצוותא: "בלילות החורף הקרים, היינו מקדימים את שנתנו אבא ואני, וכך בשעה שתיים אחרי חצות הייתה השינה מאחורינו. וכיוון שלא נתברכנו בברכת השינה, הייתי קמה ממיטתי עם חלוק חם ואבא יושב במיטתו עם ספריו, בעיקר ספרי תורה, והיינו משננים זה לזה ומתווכחים ומתפללים כמו בישיבה.

ואז אבא היה עושה עימי חסד ומספר לי אגדות על הרון אל רשיד... כך נתוודעתי לספרות הערבית ולמוצאותיה, ולא היה קץ ללימודים הנהדרים האלה שנשתמרו בליבו ובמוחי".

זאת ועוד. בכל שלוש עשרה השנים האלה בזכרון-יעקב, שבבו לא רק לומדת וקוראת אלא גם כותבת, כשיצירתה זו נכתבת ומתפרסמת באינטנסיביות רבה. כלומר, משנת 1929 עד 1942, מתפרסמים בעיתונות היומית וכן בכתבי-עת שונים בארץ ובארצות הברית, כארבעים סיפורים קצרים, וכן רואים אור שני רומנים מפרי עטה.

כאן כדאי לציין ששבבו גילתה את כשרון הכתיבה שלה עוד בבית הספר היסודי, כשהמורה שלה לספרות, שהיה גם מנהל בית הספר, עודד אותה בכל פה. מורה ומנהל זה, היה לימים הסופר הנודע יהודה בורלא, אלא שכבר אז היה מוכר בכתביו ובפרסומיו הראשונים. בורלא אף המליץ עליה לועדת הקבלה של הסמינר, ובתקופת לימודיה שם, התחילה לכתוב את הטיוטות הראשונות לסיפוריה, כשהיא שולחת אותן אליו לייעוץ ולהדרכה. לכן כאשר היא נאלצת להפסיק את הלימודים וכאמור לחזור הביתה, התכניות שלה הן לא רק להמשיך וללמוד בכוחות עצמה, אלא גם להמשיך ולכתוב. ואכן, כבר בסוף אותה שנה (דצמבר 1929), מתפרסם בעיתון **הארץ** סיפור ראשון שלה, תחת הכותרת "כלבים לאור שלהבת".

כאן יש לזכור ששבבו כבת מושבת-איכרים שהיתה מזוהה עם המגזר האזרחי, היתה מנועה פוליטית וחברתית מלקחת חלק בעיתונות הפועלית של ארץ-ישראל העובדת, כמו **דבר** או **הפועל הצעיר**. לכן רוב סיפוריה רואים אור בעיתונות האזרחית, כמו מוסף הספרות של הארץ לעיל, שערך אז אברהם שלונסקי, **בוסתנאי** שערך משה סמילנסקי, או **דואר היום** שערך אהרון ליפסון. יחד עם זאת, קושרת שבבו קשרים גם עם העיתונות העברית בארצות הברית, כשהיא מתכתבת עם דניאל פרסקי ומנחם ריבולוב, עורכיו של שבועון הדואר בניו יורק, ומפרסמת את סיפוריה גם שם. ואכן, מחליפת המכתבים שהיא מנהלת – הן עם עורכים בארץ והן אלה שבחוץ לארץ, אנו למדים ששבבו, באותן שנים, רואה את עתידה כסופרת לכל דבר, וכך היא גם מציגה עצמה בפניהם: מספרת על יצירתה, על תכניות הכתיבה שלה בהמשך, ועל יחסיה עם עולם הספרות ועם סופרים שונים.

להלן שני קטעים קצרים ממכתביה, כאשר המכתב הראשון (ספטמבר 1932) מיועד למר ליפסון עורך **דואר היום** בירושלים, והמכתב השני לדניאל פרסקי עורך **הדואר** בניו יורק (אוגוסט 1933). דרך אגב אל מר ליפסון היא פונה בשם "ידידי" (היתה אז בת 22), וכך היא כותבת אליו: "כיום אני מרבה בעבודה. קוראת בעיון, כותבת ומשפרת ומשכללת. הרי אתה יודע שאין קץ לשכלולים. עם בוא החורף גובר בי המרץ ואני עובדת באמונה רבה. הנה אני עוסקת ביצירה גדולה מחיי היהודים ומקווה שפירותיה יהיו טובים... כמו כן אני מוסיפה לכתוב ציורים קטנים ורשימות. בזמן האחרון כתבתי רשימה מחיי הרועים... ושוב אני נתקלת באותה תקלה. הרועה שלי הוא ערבי, ככל הרועים אצלנו. וערבי אינו לפי רוחו של מר סמילנסקי (עורך כתב העת **בוסתנאי** שליך אגודת האיכרים העברים)... האשלח אותו

אליך? אינני חפצה להביא אי נעימות. יקר ונכבד הוא בעיני (סמילנסקי), ולמה אנהג כזאת? ... שרויה אני במבוכה. כתוב נא לי: האמנם יש חשש לחשד זה?"

למותר לציין כי ליפסון, על פי מכתב זה, מצטייר כחבר גדול, המלמד את הסופרת הצעירה כיצד להתהלך בידיוות אך בזהירות, בשדה הספרות הממוקש של סופרים ועורכים, ואילו דניאל פרסקי – הוא "כותל המזרח" שלה לסיכומים ולחיפושים. וכך היא מתנסחת במכתבה אליו: "כיום אני מוסיפה בכתיבה. זו עבודתי והיא חיי. כבר נתפסתי לעבירה קדושה זו ואין מוצא ממנה. על כורחך אתה חי ועל כורחך אתה כותב. והיא כ'אש עצורה בעצמותי'. אין להשתחרר לעולם. וגם אם ענייני הספרות צולעים בארץ – אכתוב תמיד. איני נושאת נפשי לממון. יש הכרח להרדים לזמן קט את יצר הכתיבה הרע שמשתלט עליך, אבל יש גם צורך גדול ויקר להוסיף עוד נדבך בבניין ספרותנו הדל. אני תקווה שאוכל לדחוק אלו קווים פעוטים מרשימותי הספורות אל הבניין העתיק (של הספרות). אייפה ואהדר – וראיתי ברכה בעצמי". והיא מוסיפה: "חפצתי לכתוב לך על דבר תכנית מעניינת שאני מתכננת לעצמי... אך הזמן קצר והמלאכה מרובה... בייחוד שאני נדרשת מחר לתל אביב בגלל ספרי השני".

למה מיהרה שבבו לתל אביב? מהו ספרה השני? ויתרה מזו, מה הם הנושאים שעמדו במרכז ספריה וסיפוריה? ובכן, מה שמייחד את מכלול יצירתה של שבבו, הוא בראש וראשונה – החיפוש האובססיבי אחר אהבה, או כפי שהיא מצהירה ביומן שלה: "הייתי מאוהבת באהבה". ואכן שבבו לא מרפה מלפענח "מהי אהבה". היא חוקרת אותה, מפרקת אותה, וכמו במעבדה – מעמידה ובודקת אותה במצבים בלתי צפויים ואפילו בלתי אפשריים. אבל זהו רק רובד אחד של הסיפור, כיוון שעל הרובד האמוצינאלי-הרומנטי הזה, היא מטעינה עמדות, דעות, והרהורים – מהבטי תצפית שונים (לא פעם גם פרובוקטיביים). למשל, בסיפוריה הקצרים היא עוסקת רבות במילייה האנושי של המושבה, כאשר באחד מהם ("שמשון בתקופת הבציר") היא יוצאת בביקורת קשה וחתרנית תחת הדמות המקובלת והנערצת בפי כל – "העברי החדש", הצבר יליד הארץ (כינויו "שמשון" בא לו בשל מימדיו העצומים ובריאותו השופעת). אלא ש"שמשון" זה, גם אם הוא איש חרוץ ועובד את כרמיו ביעילות, כל מחשבותיו ושיחותיו מופנות אך ורק לצבור כמה שיותר רווחים, ולנצל כמה שיותר פועלים. ניצול זה בא לידי ביטוי לא רק לגבי הפועלים, אלא גם לגבי הפועלות; ולא רק לגבי אלה היהודיות אלא בעיקר כלפי אלה הערביות. כך שעם כל יופיים של הגפנים העמוסים בתקופת הבציר והרומנטיקה היישובית המלווה אותם, לא חוסכת שבבו את עטה מלחשוף ולתאר סצנה מזעזעת, בה לעת ערב בכרמים, מעכב שמשון פועלת ערביה, מלחזור הביתה, אל הכפר הערבי השכן, כשהוא כופה עליה לעשות בה את זממו, ולנצל אותה כאובייקט מיני.

דוגמה נוספת, ולא פחות ביקורתית, הוא הסיפור "אדמוני". גם כאן מתפתחת העלילה בהקשר של המושבה, כאשר הפעם היא מוצגת מההבט הקולקטיבי הסכסכני (מה שנקרא "מחנאות"). שני מנהיגים, מתחרים על ראשות המושבה, אלא שהתחרות הקטנונית והנכלולית ביניהם מתנהלת לא רק במעשי סחטנות של ציבור הגברים, אלא גם במעשי פיתויין האירוטי של נשותיהן. דרך אגב, התחרות שם היא

כל כך בוטה, ששבבו בחרה להציג את הדברים בצורה אלגורית. כלומר מאבק בזוי זה בין המחנות לא נערך בין בני אדם, אלא בלול של תרנגולים ותרנגולות.

עד כאן סיפוריה הקצרים, אבל גם הרומנים שלה מתפתחים ונבנים באותה טכניקה של כתיבה. כלומר, גם הרומנים נשזרים סביב סיפור רומנטי מרכזי, כאשר הוא נטען ומתרבד באמצעות מגוון של תכנים הגותיים, ביקורתיים, וכדומה.

ובאשר לרומנים יש להוסיף ולציין: הראשון **מריה** (1932), ראה אור כשהיתה שבבו בת 22 בלבד, ואילו השני – **אהבה בצפת** התפרסם עשר שנים לאחר מכן (1942). אמנם היא סיימה אותו ב-1933 (כפי שכתבה לפרסקי לעיל), אבל כפי שנסביר להלן, הוא הושהה במשך כל השנים בעקבות שערוריה שפרצה לגבי הרומן הראשון. עם זאת, כשיצא לאור הרומן השני, הוא התקבל באהדה רבה. אמנם פה ושם העירו המבקרים על התבלטויות וקשיים בעיצוב הדמויות, אבל בסך הכל הצביעו עליו כעל השג ספרותי נכבד. וכך סיכם המבקר מ' קליינמן את רשימתו בכתב העת העולם: "סוף דבר: למרות החסרונות הספורים מצטיינת היצירה החדשה של הסופרת בהרבה מעלות טובות, ואנו מקדמים בברכה את שובה לחצר ספרותנו. תעלה ותפרח".

אהבה בצפת הוא רומן שכל כולו שופע חיוניות וצבעוניות. שבבו הכירה היטב את המקום, שהרי צפת של היישוב הישן, היתה ה"מולדת" המקורית שלה: מולדת המשפחה, העדה, ולא כל שכן – התרבות היהודית הספרדית שעליה גדלה. כך שעם חומרים משפחתיים, מקומיים ותרבותיים אלה, היא חוגגת כבתוך שלה: מעבדת ומשחזרת אותם בהרבה אהבה והומור, כאשר הדמויות הדומיננטיות, המובילות יצירה זו, היא חבורת נשים, ספרדיות ואשכנזיות, המספרות את צפת ואת עצמן במשך שנה אחת – מסתו עד סוף הקיץ.

הרומן הבעייתי יותר, אשר גרר אחריו, כאמור, פולמוס סוער בקרב סופרים ומבקרים, היה רומן הביכורים שלה. גם כאן הדמות המרכזית היא אישה, אלא שזוהי אישה ערביה נוצריה בשם מריה, שחולקת עימנו את תולדות חייה הקצרים והמפותלים, בספר עב כרס שמצטרף משני כרכים. קהל הקוראים של ראשית שנות השלושים נדהם. הכיצד? בעצם מינוף העשייה הציונית של עלייה והתיישבות, כאשר הספרות העברית גאה לספר שוב ושוב את המעמד הבלתי יאומן של שיבת ציון המודרנית, דווקא סופרת ילידת הארץ, היושבת לכתוב את הרומן הראשון שלה, מפנה גבה לכל המתחולל כאן. כלומר, לא החלוצות הנועזות בגדודי העבודה, ולא הפועלות העצמאיות בעיר ובמושבה, מעוררות את עניינה לעסוק בהן ביצירתה, אלא צעירה ערביה מקומית, בת טובים מחיפה, שבשל הסחפות זמנית תמימה, מביאה לעולם ילד – פרי אהבה אסורה.

דרך אגב, כל הפרשיה הזאת (שמעוגנת באירוע שקרה ואף פורסמה בעיתונות של אותם ימים), מתרחשת כאמור בחיפה ובסביבותיה, אבל אך ורק בחיפה הערבית, ללא כל זיקה לחיפה היהודית. נראה שמריה, המנסה בכל דרך שלא לפגוע בכבוד משפחתה, בחרה למחוק את עצמה מחיי העולם הזה ולהיעלם במנזר. כך היא מוצאת מחבוא במנזר הפרנציסקנים שעל הר הכרמל, כאשר בצד תיאוריה

המאלפים של שבבו על אורחותיה של הקהילה הערבית העירונית, אנו מתוודעים גם אל דרך חייהן של הנזירות הכרמליטיות דאז. נזירות אלה מלוות את סיפור ייסוריה של מריה, שלא פוסקת להתחבט ולהתפתל בכל אותן שאלות קיומיות, פילוסופיות ותיאולוגיות של חיים, אהבה, אמונה וייצרים, וכנצפה – ללא תשובה.

כאמור, רומן זה עורר תמיהה רבה, אבל גם כאן נשמעו דעות לכאן ולכאן. ב' פרי, מהשבועון **כלנוע**, טען שהנושא מרתק וראוי לכתיבה, וככלל יש ביצירה זו כדי לפתוח פרק חדש בתולדות הספרות הארץ ישראלית. גם א' עבר-הדני הצטרף למשבחים ותיאר את המישלב הסיפורי הזה כעשיר ורב גוני. לא כן יהודה בורלא. אותו מנהל לשעבר של בית הספר בזכרון, והמורה לספרות של שבבו, יצא במתקפה רבתי כנגד רומן זה. היה זה בכתב-העת **מאזניים** של חודש יולי 1932, בו פרסם בורלא מאמר ארוך ומקיף, כשהוא מבטל את הסופרת, קוטל את הרומן, ומאשים את הוצאת הספרים שהחליטה על פרסומו. כאן יש לציין כי ההוצאה המותקפת היתה הוצאת הספרים מצפה, שנחשבה אז מהימנה ומכובדת, בעיקר בשל העורך שעמד בראשה – הסופר אשר ברש. אלא שבורלא הזועם, במאמרו לעיל, לא דיקדק בכבודו של ברש, והמשיך להכפיש ולהשמיץ את בחירתו כ"יצירה המונית", "בולווארית" ו"ריקנית".

למותר לציין כי לאור קביעותיו אלה, מתבקשת מאליה השאלה: אם הספר היה כה גרוע, מדוע טרח בורלא לכתוב עליו? התשובה על כך ניתנת מפיו בסוף המאמר, כשהוא מתנסח בזו הלשון: "רציתי מאוד למנוע את עצמי מדברי ביקורת על הספר הזה... מצד שני קרובה היא המחברת אלי במידה ידועה. היא היתה תלמידתי לפני שבע שמונה שנים, ואני אשר עודדתי אותה וחזיתי לה עתידות טובים. לא רציתי להיות השופט שלה, אבל המערכת הטילה עלי עבודה זו, משום שמכיר אני בעניין הכותבת יותר מאחרים. ואני ממלא חובתי זו בלא משוא פנים". נראה שהערה אחרונה זו, עוררה מבקרים וסופרים להשחזי את עטיהם נגדו. שהרי גם הם לא הבינו מדוע סופר פורה ומוערך כמו בורלא, יוצא לקטול כותבת צעירה שרק עכשיו עושה את צעדיה הראשונים בשדה הספרות? האם היא באה להתחרות איתו? האם היא מאיימת עליו בכתיבתה?

הראשון שמיהר ופרסם מאמר-מחץ נגדו היה הסופר והמבקר יוסף סערוני, תחת הכותרת "המורה ותלמידתו". במאמר זה טוען סערוני, שהכותב בצורה המונית ומזיקה – הוא דווקא בורלא ולא תלמידתו. גם הסופר אהרון עבר הדני, שהוזכר לעיל, נמצא בדעה אחת עם סערוני, בהדגישו כי כל חינו של רומן זה הוא בתמימותו ובחוסר הנסיון שבו; או כדבריו שם: "תמימות של מחברת צעירה שיוצאת לחיים ולוקחת מלוא חופניים מכל המזדמן לה". אלא שבתגובות חריפות אלה ואחרות לא הסתיים הפולמוס, כי גם בורלא לא יכול היה לעבור עליהן לסדר היום, ואחרי חודשיים יצא במאמר נוסף, כשהוא מחזיר מלחמה שיערה. מאמר זה ("בין ספרות לתפלות"), חידש שוב את סערת הרוחות, אלא שלא כאן המקום להמשיך ולפרט. עם זאת יש לציין, שבד בבד עם מאמריו התוקפים הקטלניים, שולח בורלא מכתב התנצלות לשבבו, ובו הוא מבקשת את סליחתה.

אקט תמוה זה, אם כי פייסני, נדחה על ידי שבבו מכל וכל. היא אינה מקבלת את התנצלותו ואת

סליחתו, ובעלבונה כי רב היא מחזירה לו מנה אחת אפיים במכתב תקיף וזועם (וראו, ספרו של יוסף הלוי, **בת המזרח החדשה**, שעניינו שבבו ויצירתה). וכך היא כותבת שם: "מר בורלא הנכבד. כנראה שרגשי נוחם החלו להציק לך אחרי פרסום מאמריך... והריצות לי מכתב התנצלות כדי לתקן את אשר עווית. צר לי מאוד... רחמי נכמרו עליך... גילית צרות עין כה רבה ביחס לתלמידתך בעבר, שאמנם חזית לה עתידות כדבריק, אולם ליבך לא נתנך לציין זאת בפומבי... אמרת לנדותני משדה הספרות וחשבת שאחרי "פניני" הבקורת... כבר סתמת את הגולל על כתיבתי... אולם זאת אבטיחך: הוצאת את חיצו אשפתך לריק. מאמריך, וכן מכתבך, לא שברו את רוחי, ועוד אוסיף לכתוב כמה וכמה יצירות גדולות וקטנות, ביתר עוז וביתר שאת, והעתיד ישפוט בינינו".

אין ספק שזהו מכתב אמיץ ביותר, ונראה שכל סופרת-מתחילה אמורה לקרוא ולשנן אותו בצאתה לדרך חתחתים זו. על כל פנים, הבטחתה הנחושה של שבבו להמשיך לכתוב, מחזיקה, למרבה הצער, עשר שנים בלבד. אחרי הכל רצונה להיות אישה ואם, הכריע את הקריירה שלה כסופרת. במה דברים אמורים?

ב־1942 באה שבבו בברית הנישואין עם דוד כרסנתי, בן דוד רחוק שלה, ועוברת עימו לבנות את ביתם בחיפה. בעלה מוצא את פרנסתו בחנות צמר קטנה בהדר הכרמל, והיא מנהלת את הליכות משק ביתם, עוזרת לו בחנות, ומביאה לעולם את בתם האחת. ומה באשר לכתיבה? ובכן, מ־1942 ועד מותה ב־1992, כלומר כחמישים שנה, היא אינה כותבת ואינה מפרסמת, ולו דבר ספרות אחד. מובן שלא פעם הטרידו אותה בשאלה, מדוע אינה כותבת, אבל היא העדיפה תמיד שלא לענות. רק ביומן שלה, כשהיא כבר חולה מאוד, היא עונה על כך בשתי תשובות קצרות. התשובה האחת היא עניינית, ומגלה ללא כחל ושרק את בעיות היומיום שלא הניחו לה: בעיות של כלכלה, פרנסה ומגורים צפופים, שמנעו ממנה את מנוחת הנפש ואת ריכוז הרוח לשבת בשקט וליצור; ובמילותיה שלה: "יש המלעיזים עלי כיצד אני כותבת, והור ההר יושב על גבי, ועול הפרנסה עלי, ואינני יודעת את נפשי. מה אעשה? אל מי אפנה? אבא היקר איננו, ונוסף על כל אלה בא אביו של בעלי להתגורר בביתנו".

התשובה השנייה היא עקרונית וקיומית, כשהיא מצמררת באמיתותה: "הייתי עבד כנעני לחיי נישואיי, ואני צעירה ויפה ורזה, ואין ליבי לתענוגות שהיו בגדר מותרות באותם ימים. ואני עוזרת בחנות הצמר של בעלי, ועושה כמיטב יכולתי לשאת בעול, ואם בא איזה רעיון להגותו (רעיון לכתיבה, י"ב) הייתי טורדת אותו (מגרשת, י"ב) ממחשבותי. שושנה שבבו הסופרת מתה! ישנה הגברת כרסנתי! ומה עניין שמיטה אצל הר סיני?".

אודה ואתוודה, כשקראתי משפט זה לראשונה, הייתי המומה. אישה זו בת 82, כפתה עליה מדעת את אלם הכתיבה, אבל גם בהיותה כואבת "חסך" נורא זה שייסר אותה כל חייה, היא חושפת אותו עכשיו – בצורה מאופקת, מבוקרת ותמציתית. כי מה בעצם אומרת שבבו? היא מודה שנישואיה, גם אם ידעו אהבה והבנה, הרגו בסופו של דבר את הסופרת שבה, ומיוצרת עצמאית ודעתנית הפכו אותה ל"עבד

כנעני". כאן צריך לחזור ולהדגיש, וגם שבבו חוזרת ומדגישה זאת: הזוגיות שלה היתה מאושרת לאין ערוך, בעלה העריך ופינק אותה, כמו שגם היא העריכה ופינקה אותו, אבל אלה הן עובדות שאינן מעלות או מורידות להיותה יוצרת (או כדבריה לעיל: "מה עניין שמיטה להר סיני"). אמנם הכל פנו אליה בתואר "גברת כרסנתי", תואר מכובד שהציג אותה כ"אשת איש", אלא שעבורה השתמע תואר זה גם כאירוני. כיוון שללא כתיבה, היא אולי "גברת" לבעלה, אבל לא "גברת" לעצמה ולגורלה. לפיכך, בחשבון אחרון, תופסת שבבו את עצמה כדיוקן כפול, או כפי שהיא מתארת זאת – כאישה ששתי דמויות מתרוצצות בה בעת ובעונה אחת: שושנה שבבו המתה וגברת כרסנתי החיה. סיטואציה קיומית נוקבת זו, הנושאת בתוכה את עצמה – כחימת או כחיה-מתה – מכבידה עליה כל השנים, וחרף מאמציה לחסל בה את שושנה שבבו, הסופרת המתה, אין היא מצליחה.

אלא שבשנים האחרונות, בכל זאת הצליחו להחזיר את שושנה שבבו לחיים, דהיינו, אל סדר היום הציבורי ואל ארון הספרים הישראלי. הוצאת הספרים "בימת קדם לספרות" פרסמה מחדש את שני הרומנים שלה: את **אהבה בצפת** ב-2000 ואת **מריה** ב-2002, כשמסייעות לה קרנות ציבוריות וביניהן פרס מופ"ת של משרד התרבות. בספרי **שאני אדמה ואדם**, **סיפורי נשים עד קום המדינה**, שיצא לאור ב-2003, כללתי שלושה סיפורים של שושנה שבבו, ונראה שגם זכרון יעקב מצטרפת עכשיו להחזירה הביתה, כך שמעמד מרגש זה במוזיאון העלייה הראשונה, ביוזמתה ובארגונה של המנהלת אורה רוזנפלד, מהווה את שריקת הפתיחה.

יפה ברלוביץ הינה פרופסור במחלקה לספרות עם ישראל באוניברסיטת בר-אילן